

XII.-XIII. YÜZYILDA AHLAT'IN COĞRAFÎ VE SİYASÎ SINIRLARI*

Emin DALMIŞ**

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ahlat, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla dağlık ve zorlu bir iklime sahip olmasına rağmen tarihin eski dönemlerinden itibaren ulaşım yollarının kavşağında bulunması gibi etkenlerden dolayı stratejik önem arz etmiştir. Şehrin kurucuları olarak bilinen Urartuların ardından Ahlat, birçok devlet ve kavim tarafından sürekli yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Şüphesiz Ahlat'ın coğrafi konumu sahip olduğu bereketli topraklar ve bol miktarda su kaynaklarının olması bundaki önemli nedenlerdendir. Şehir, Türklerin Anadolu'ya giriş kapısı olması bakımından da çok önemli bir yere sahiptir.

XII. yüzyılda Sökmenli (Ahlatşahlar) beyliğinin başkenti olan Ahlat, siyasi ve ticari bakımdan en müreffeh olduğu devirdir. Bu beyliğin bir asırdan uzun süren hâkimiyeti sırasında Ahlat'ın siyasi sınırlarının bir ülke derecesinde genişlemiş olması son derece dikkat çekicidir. Uzun süren taht kavgaları ve tecrübeli devlet adamlarının idare edemediği Sökmenli hanedanlığına Eyyübîlerin doğu kolu son vermiştir. Eyyübîler de şehrin siyasi sınırlarını çok geniş bir alana ulaştırmışlardır. Bu çalışmada Ahlat'ın Orta Çağ'da coğrafi konumunun stratejik önemine dikkat çekilerek, siyasi sınırları harita üzerinde gösterilecektir. Ayrıca XII.-XIII. yüzyılda Ahlat'a bağlı şehir, belde ve kale gibi başka yerleşim yerleri Orta Çağ kaynaklarının işaret ettiği doğrultuda haritada belirtilecektir.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, Ahlat, Şehir, Sökmenli, Eyyübî.

Geliş Tarihi: 5 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 10 Mart 2022.

Atıf Bilgisi: Emin Dalmış, "XII.-XIII. Yüzyılda Ahlat'ın Coğrafi ve Siyasi Sınırları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 83-100, doi: 10.55773/tda.1068704.

* Bu makale "Ortaçağda Ahlat", Adıyaman Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında 2021 yılında yapılan doktora çalışmasından üretilmiştir.

** Dr., dalmisemin@gmail.com. ORCID: 0000-0003-2024-5120.

The Geographical And Political Borders Of Ahlat In The 12th And 13th Centuries

Abstract

Although Ahlat, located in the Eastern Anatolia Region, has a mountainous and harsh climate due to its geographical location, it has been of strategic importance due to factors such as being at the crossroads of transportation roads since ancient times. After the Urartians, who are known as the founders of the city, Ahlat has been used as a permanent settlement by many states and tribes. Undoubtedly, Ahlat's geographical location, fertile lands and abundant water resources are among the important reasons for this. The city has a very important place in our history as it is the entrance gate of the Turks to Anatolia.

Ahlat, which was the capital of the Sokmanids (Ahlathsahts) principality in the 12th century, was the most prosperous in terms of politics and trade. During the rule of this principality for more than a century, it is extremely remarkable that the political borders of Ahlat expanded to the level of a country. The eastern branch of Ayyubids put an end to the Sokmanids dynasty, which could not be managed by long-lasting throne fights and experienced statesmen. Ayyubids also extended the political borders of the city to a very wide area. In this study, by drawing attention to the strategic importance of the geographical position of Ahlat in the Medieval, its political borders will be shown on the map. In addition, other settlements such as cities, towns and castles connected to Ahlat in the 7th and 8th centuries will be indicated on the map in the direction indicated by the Medieval sources.

Keywords: Medieval, Ahlat, City, Sokmanid, Ayyubid.

Giriş

İlk Çağ ve Orta Çağ coğrafyacıları bir bölgenin sınırlarını genelde doğal unsurlara göre tayin etmişlerdir. Ahlat'ın içinde olduğu Ermeniye bölgesi, kaynaklardaki anlatımda çeşitlilik gösterebilmektedir. Antik dönemde büyük ve küçük olarak ayrılan Ermeniye'nin sınırları, batıda Fırat Nehri'nden doğuda Kür ırmağına kadar uzanır.¹ Coğrafyacı Strabon'a göre Ermeniye'nin doğusu Media, batısı Kapadokya, kuzeyi İberya ve güneyi ise Suriye'dir.² M.Ö. V. yüzyıl sonlarında Pers-Grek savaşına katılan ünlü Yunan felsefeci ve komutan Ksenophon, İran'dan dönerken ordusunu Van Gölü'nün kıyı hattından geçirmiştir. Bu sırada savaş ve yolculuk anılarını kaleme aldığı eserinde Van Gölü Havzası'nın coğrafi ve idarî yapısı hakkında dikkate değer detaylar vermiştir. Bölgenin yüksek dağlarla çevrili sarp, yerleşim birimlerinin de küçük köylerden oluşan farklı bir yapısı olduğunu, ancak halkın bu olumsuz duruma rağmen müreffeh ve mamur yaşadığını belirtmektedir.³

¹ Herodotos, *Tarih*, 8. bs, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 97, 403, 405; Karl Maximilian Streck, "Ermeniye", IV, *İA*, İstanbul 1988, s. 323.

² Strabon, *Coğrafya Anadolu*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987, s. 3, 12-15, 26, 40, 45, 285.

³ Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 127; Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

Bereketli Van Gölü Havzası bilhassa Pers ve Roma devletleri arasında yüzyıllar süren savaşların yaşandığı coğrafya olduğundan ya muzaffer devletin egemenliğine geçmiş ya da devletlerarasında tampon bölge olmak suretiyle bölünmüştür. Antik Çağ ve Orta Çağ'da Doğu-Batı istikametindeki ticarî ve askeri sefer yolculukları nehir ve vadi yataklarında, su kaynaklarının yakınlıklarında gerçekleşmekteydi. Söz konusu güzergahlardan birisi de Ahlat'ı da içine alan Van Gölü'nün kuzey kıyısından geçen yoldu.⁴ Bölgenin stratejik konumu ve göç yolları üzerinde olması münasebetiyle siyasi, sosyal ve ekonomik coğrafyasının arka planında başta Kafkasya ve İran olmak üzere, Suriye ve Mısır'a kadar geniş bir alanı etkilemiş olması dikkate değerdir.⁵ Dolayısıyla bölgenin bu durumu antik devirde Romalılar ile Persliler, Orta Çağ'da ise Bizanslılar ile Sasaniler arasında bitmek bilmeyen hâkimiyet mücadelelerini beraberinde getirmiştir.

Müslümanların marifetiyle Sasanilerin inkıza uğramasının (29/651) ardından Ermeniye Bölgesi Müslümanların hâkimiyetine geçmiş ve artık Ahlat ile çevresi Hristiyan – İslâm mücadelesinde önem kazanan sınırı teşkil etmiştir. Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Ahlat'ın bir daha elden çıkmaması, Anadolu'daki ilk İslâm şehirlerinden biri olmasını sağlamıştır. Makalemizde ele aldığımız şehrin siyasi sınırlarının tarihsel süreç içerisinde çeşitli değişiklikler yaşadığı görülmektedir. Şehrin coğrafi konumu ve ikliminin tarımsal faaliyetlere elverişli olması burayı her dönem cazip kılmıştır. Ayrıca Ahlat'ın bazı İslâm kaynaklarında “ülke” olarak anılması siyasi sınırlarını göstermesi açısından önemlidir.

1. Ahlat'ın Coğrafi Konumu

Günümüzde Bitlis ilinin bir ilçesi olup bağlı bulunduğu ile 68 km uzaklıkta bulunan Ahlat, Van Gölü Havzası'nda, Yukarı Murat Van bölümündedir. İlçenin coğrafi koordinatları 38° güney, 42° doğu konumunda olup, deniz seviyesinden yüksekliği 1750 metre, yüz ölçümü ise 1044 kilometrekaredir.⁶ Ahlat, Yukarı Murat Havzası, Muş Ovası ve Sütey Yaylası gibi doğal sınırlarla çevrilidir. Güneyinde Tatvan ilçesi, güneydoğusunda Van Gölü,⁷ batısında Güroymak ilçesi, doğusunda Süphan Dağı ve Adilcevaz ilçesi, kuzeyinde Malazgirt ve kuzeybatısında ise Bulanık ilçeleri yer almaktadır.⁸ İlçe, sönmüş iki

⁴ Strabon, *a.g.e.*, s. 28.

⁵ Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 49.

⁶ Kenan Arıncı, “Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 109, İstanbul, 1997, s. 110-111; Arıncı, “Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri”, *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, 31 Ağustos-2 Eylül 2007, edt. Mehmet Bilen, Veyssel Gürhan, Ercan Gümüş, Bildiriler Kitabı, İstanbul 2008, s. 745-747.

⁷ Gölün adı Ortaçağ'da İslâm coğrafyacıları tarafından Ahlat Gölü veya Erciş Gölü olarak kaydedilmiştir. Bkz. Ebû'l-Fidâ, İmadüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Takvimü'l-Büldan*, thk. M. Reinaud, Paris 1850, s. 289; İbn Said el-Mağribî, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, thk. Juan Karnit Khinis, Tetouan 1958, s. 104.

⁸ Streck, *a.g.e.*, I, s. 160; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990, s. 47.

volkanik dağ olan Süphan ve Nemrut arasında,⁹ Doğu Anadolu Bölgesi'nin mümbit bir ovası üzerinde kurulu halde olup Van Gölü'ne nazır, gölden dağlık alanlara doğru uzanan geniş bir plato halinde dokuz mahalleden oluşmaktadır.¹⁰ Ahlat, kıyasına kurulmuş olduğu Van Gölü ve Nazik Gölü'nün arasındadır. Yöre halkı için önemli bir tatlı su gölü olan Nazik Gölü, Bitlis il sınırlarında, Ahlat'ın kuzeybatısında bulunur. Yöre halkı gölden çıkardıkları balıkların bolluk ve bereketinden dolayı bunları başka yerlere de satarlar.¹¹ Van Gölü Havzası'nın genelinde görülen karasal iklimin aksine ilkbahar (% 40.1) ve kışları (% 28.5) yağışlı, yazları da kurak geçen Ahlat, arz ettiği karakter itibarıyla Akdeniz iklimine yakın bir konumda yer almaktadır.¹²

Orta Çağ'da Küçük Ermeniye (ya da dördüncü Ermeniye¹³) bölgesinin en büyük ve mamur şehirlerinden biri olan bugün gayr-ı meskun durumdaki Eski Ahlat (yerli halk arasında Harabe Şehir), Safevî hükümdarı Şah Tahmasb tarafından yıkılarak yerle bir edilmiştir. Sonrasında Kanunî Sultan Süleyman tarafından eski kalenin iki kilometre doğusunda inşasına başlanan Ahlat Kalesi (günümüzdeki Yeni Şehir) Van Gölü kıyasına yayılmıştır.¹⁴ Eski Ahlat'ın içinden geçen ve şehri kuzey-güney yönünde ayıran çay, şehri ikiye bölmüştür. Bu durum şehirdeki yapıların yerleşim şeklini belirlemesinin yanı sıra ziraat ve hayvancılık için de toprağı gayet verimli kılmıştır. Dolayısıyla tarihsel süreçte şehrin sahip olduğu iklim şartları ve bol su kaynakları sayesinde, Ahlat tarımsal faaliyetlere elverişli olmuştur.

Kuruluşundan bu yana Ahlat jeo-stratejik konumuyla İlk Çağ ve Orta Çağ boyunca Azerbaycan-Kafkasya hattı ile Yukarı Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlarlarken, buradan da Bitlis Çayı vadisi güzergahı vasıtasıyla batıya geçişi sağlayan bir kavşak noktasıydı.¹⁵ Antik dönemlerden bu yana halen ulaşım yolu olarak kullanılan Bitlis boğazı, önemini korumaktadır. Şehri ziyaret etmek suretiyle coğrafyası ve sosyolojik yapısıyla ilgili birinci elden haber veren ilk müellif XI. yüzyıl seyyahı Nasır-ı Hüsrev'dir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında (1046) Tebriz'den Hoy'a gelen Nasır-ı Hüsrev Van Gölü Havzası'na ulaştı. 1047

⁹ Rahmi Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2018, s. 27; Hakim Abdulrahman Zober Babiry, *Medinetü Halât (Helât) Dirasetu fi Tarihi es-Siyasi ve'l-Kadari (493 – 641 / 1100 -1243)*, Erbil 2005, s. 31.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 170; Celil Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları*, <https://www.altayli.net/bitlis-ahlattaki-turk-devri-yapilari.html>, Erişim tarihi: 28.09.20, 15:49, s. 1.

¹¹ Şeref Han, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 408; el-Babirî, *a.g.e.*, s. 34.

¹² Arıncı, "Ahlat İlçesinde Doğal Barnaklar", s. 114-115.

¹³ el-İmam Şehabeddin Ebi er-Rumî el-Bağdadi Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, Beyrut, 1977, s. 160.

¹⁴ Sümer, "Ahlat", II, *DİA*, İstanbul 1989, s. 23.

¹⁵ C. E. Bosworth, "Akhlat", *Encyclopedia Iranica*, 1/7, p. 725-727, <http://www.iranicaonline.org/articles/aklat-or-greek-khliat-khlead-armenian-khlat-a-town-and-medieval-islamic-fortress-in-eastern-anatolia-in-the-former-#pt1>, ulaşım tarihi 02.05.2019, 09:36; Antony Eastmond, *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, London 2017, s. 73.

mında yer alan şehirler ise Ahlat, Kalikala (Erzurum), Erciş, Bargiri (Muradiye), Vestan²³ (Gevaş), Bitlis ve Malazgirt'tir.²⁴ Ahlat'ın güney istikametinde batıdan doğuya kadar uzunluğu dört merhale (4 günlük yolculuk), genişliği ise bir merhale'dir. Orta Çağ coğrafya kaynaklarında tarif edilenlere göre, şehir düz ova üzerinde yer alır, tarımın yapıldığı pek çok tarla ve bostana sahiptir. Bazı İslâm coğrafyacıları Ahlat'ın büyük ve geniş bir ticaret hacmine sahip olmasından dolayı şehri Dimaşk'a (Şam) benzetmektedirler. Çünkü Ahlat, tarım ve içme suyu ihtiyacını karşılayan ırmaklara sahip mamur, hayratı bol bir şehirdir.²⁵

İslâm kaynaklarına göre Ahlat'ın çevresindeki yerlere uzaklığı ihtilafıdır. İdrisi, Erciş'ten Ahlat'a üç gün ve 75; Bitlis'e 70 mil,²⁶ Makdisi Erciş'e iki merhale;²⁷ Yakut ve Ebül-Fida Malazgirt'e 7 fersah,²⁸ İbn Hurdâzbih ise Bitlis'e 4 sekek mesafe olduğunu zikrederler.²⁹ XI. yüzyılda Bargiri (Muradiye) üzerinden Ahlat'a geldiği anlaşılan seyyah Nasır-ı Hüsrev ise, Bargiri (Muradiye) ile aradaki mesafenin 19 fersah, Meyyâfârikîn'e de 28 fersahlık yol olduğunu söyler.³⁰ İslâm coğrafyacılarına göre Ermeniyye'nin dördüncü kısmındaki şehirlerin büyüklüğü birbirine yakındır. Ancak mamur bir şehir olan Ahlat, tüccarların uğrak yeri ve büyük çarşılarla sahip olması sebebiyle diğerlerinden ayrılır.³¹ Bu noktadan hareketle İslâm kaynaklarında Ahlat için yapılan tanımlar şu şekildedir; İbn Said, "Ermeniyye'nin en büyük şehri Ahlat'tır, adı ünlüdür";³² Yakut el-Hamevî, "Ahlat mamûr ve hayratı bol, geniş, meyve bahçeleri ile de meşhur yer";³³ el-Bağdadî, "mümbit, mamur ve kışı sert";³⁴ el-Himyerî, "Ermeniyye'nin çok karmaşık nüfus yapısına sahip bir şehir";³⁵ Zekeriyâ Kazvinî, "Ermeniyye'nin bir kasabası, büyük ve meşhur bir şehir";³⁶ Kalkaşendî, "Ermeniyye'nin en büyük ve güzel şehri".³⁷ XIV. yüzyıl Moğol dö-

²³ Yakut, Vestan (günümüzde Gevaş) Kalesi'ni Ustan olarak belirtir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 177.

²⁴ İdrisi ve İbn Hurdazbih, Ahlat'ın Rum toprakları içinde kaldığını ifade eder. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hamudi el-Hüseynî eş-Şerif el-İdrisi, II, Kahire 2002, s. 820, 828; Ebül-Kasım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 122, 229.

²⁵ İbn Said el-Mağribî, *Kitab-ı Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970, s. 171; Hemedani, *Kitabül-Buldan*, Beyrut 1996, s. 583.

²⁶ İdrisi, II, s. 827.

²⁷ Makdisi, Muhammed b. Ahmed, *Ahşenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leiden 1906, s. 383-384.

²⁸ Ebül-Fidâ, *Takvim*, s. 387; Ölçü sistemleri için, bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

²⁹ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

³⁰ İdrisi, *a.g.e.*, II, s. 827; Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 19, 21.

³¹ Yakut, *Mu'cem*, I, s. 159-160; Hamdullah Ebû Bekr b. Muhammed Nasır Müstevî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1958, s. 101.

³² İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tül ve'l-'Arz*, s. 104.

³³ Yakut, *Mu'cem*, II, s. 380.

³⁴ El-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 476.

³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar fi Haberil-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Kahire 1980, s. 220.

³⁶ Zekeriyâ Mahmud b. Ahmed el-Kazvinî, *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s. 524.

³⁷ Ebül-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, III, Kahire 1922, s. 356.

nemi müverrihlerinden Hamdullah Müstevfi Kazvini'ye göre ise “en güzel şehir ve başkent olan Ahlat'ın havası mutedil, mümbit bir yer”dir³⁸. *Şerefnâme* müellifi Şeref Han Bitlisî Ahlat'ı anlatırken, şehrin güvenli ve coğrafi yapı olarak da gayet güzel olduğunu ve zengin bahçelerinde her çeşit ağaç ve meyvelerin yetiştiğini, bilhassa bu meyvelerin tadının ve iriliğinin civar yerlerde bir eşinin olmadığını ifade etmektedir.³⁹

İslâm öncesi dönemde de önemli bir yerleşim yeri olan Ahlat, yerel Ermeni hanedanları tarafından yönetilen Bznunik'in merkez şehriydi.⁴⁰ Antik bir geçmişe sahip olması, ticarî ve siyasî bir özelliğe bürünmesiyle birlikte yıllar içerisinde şehrin önemi arttı. Öte yandan Arap İslâm ve Türk ordularının Bizans'a karşı seferlerinde Van Gölü'nün kuzey kıyıları elverişli bir hat oluşturmuştu. Bu *elverişli* yol üzerinde olan Ahlat, askerî anlamda taşıdığı ehemmiyetin yanında, tüccar kabilelerinin el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan arasındaki (Suğur'dan Sis'e kadar) bağlantısını sağlayan yeni pazar rolündeydi.⁴¹ Aynı zamanda Azerbaycan, Horasan ve Mazenderan gibi İslâm ülkelerinden gelen hacılar için Meyyâfârikîn-Diyarbakır üzerinden Suriye'ye geçişlerde kullanılan önemli bir güzergâhtı.⁴² Ahlat'ın sahip olduğu tarihî miras modern dönemde (1898'de) burayı ziyaret eden H. B. Lynch gibi pek çok seyyahın dikkatini çekmiş ve bu seyyah notlarında bölge hakkında kayda değer bilgiler aktarmıştır. Lynch, Ahlat'ın, Avrupa ile Kuzey İran'ı birbirine bağlayan önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğunu belirtmektedir.⁴³

2. Ahlat'ın Siyasî Coğrafyası

Ahlat, Anadolu'nun doğu kısmında ilk hâkimiyet kuran Hurriler ve Mitanelerin ardından, Urartulara M.Ö. VI. yüzyılda son veren Medlerin hâkimiyetine girdi, sonra da Perslerin egemenlik sınırlarına dâhil oldu. Bundan sonra Anadolu'nun doğu sınırları Perslere bağlı olan Armenia/Ermeniye satraplığının (eyaletinin) idaresinde kaldı.⁴⁴ Büyük İskender'in M.Ö. 331'deki meşhur Doğu Seferi sırasında Pers egemenliğine son vermesinden sonra Makedonya krallığı egemenliğine girdi. Ardında da Selevkosların hâkimiyetine giren Ahlat, M.Ö. 240'larda ortaya çıkan Part krallığının İran'a hâkim olmasından sonra uzun yıllar boyunca İrani hanedanlar yönetti.⁴⁵

³⁸ Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Nüzhetu'l-Kulüb*, s. 101.

³⁹ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 403-404.

⁴⁰ Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992, s. 166; A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: With Travels in Armenia, Kurdistan and The Desert: Being The Result of a Second Ezpedition Undertaken for The Trustees of The Bristih Museum*, London 1853, s. 32.

⁴¹ Ebû İshak İbrahim Muhammed el-İstahri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Kahire 1961, s. 194; İbnü'l-Verdi, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaib*, s. 110.

⁴² Adnan Eskikurt, “Ortaçağ'da Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014, s. 25-26.

⁴³ H. F. B. Lynch, *Travels And Studies*, II, New York 1901, s. 11.

⁴⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1986, s. 43.

⁴⁵ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 77-78.

M.Ö. III. yüzyılın sonlarından itibaren Ahlat ve çevresi Partların hâkimiyetine girdi. Roma'nın Anadolu içlerindeki ilerleyişi ve bu bölgede çatışmaların yaşanması neticesinde M.Ö. 96'da iki taraf arasında ilk resmi temas gerçekleşti. Bu anlaşmaya göre Fırat Nehri doğal sınır olarak kabul edildi.⁴⁶ Partlara karşı yapılan bu seferler Romalı maceracı generallerin yeni bir Büyük İskender olma arzularıyla yapıldı. Ancak umumiyetle Romalıların mağlup olmalarıyla neticelendi ve Romalılar Fırat'ın öte yakasına geçemedikleri gibi Part egemenliği de Van Gölü Havzası'nda devam etti. Erken imparatorluk döneminde Roma-Part ilişkilerinde herhangi bir bozulma yaşanmazken, Roma İmparatoru Neron (M.S. 15-68) döneminde yaşanan çatışmalarda Ermeniye iki devlet arasında tampon bölgeye dönüştü.⁴⁷ Aynı zamanda Part hükümdarları bölgedeki Ermeni hanedanları ile iyi ilişkiler kurarak evlilik yoluyla bağlılıklarını pekiştirmekteydi.

Van Gölü Havzası'nda kurulan Ermeni Artaksiad hanedanı (M.Ö. 180-M.S. 14) inkıza uğramışsa da bölge, M.S. 63-298 yılları arasında Part asıllı Arsakid/Arşakuni hanedanı tarafından idare edildi. Bu hanedan bölgede Urartulardan sonra ilk defa uzun yıllar boyunca sükûneti sağlayarak refahı hâkim kıldı. IV. yüzyılda Sasaniler tarafından son verilen Arsakid/Arşakuni hanedanının merkezi kuvvetle muhtemel Ahlat idi.⁴⁸ Partların, Roma karşısında M.S. III. yüzyılda elde ettikleri zaferler İran'ın güneyindeki Fars eyaletinde çıkan isyanları durdurmaya yetmediği gibi buradan çıkan Sasani hanedanı, Partlara son vererek yeni bir dönemi başlattı. Sasanilerin, devletlerini kurdukları dönemden itibaren, III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar süren Van Gölü Havzası'ndaki varlıkları, Roma İmparatorluğu karşısında sürekli bir tehdit oldu.⁴⁹

Roma'nın idaresinde kalan Ermeniye'nin önemli bir kısmı Sasanilerin en güçlü krallarından olan I. Şapur (241-272) zamanında Roma'nın elinden çıktı. Ancak Roma Devleti, Anadolu'nun doğu sınırlarında varlığını sürdürmeye devam etti. Bu süreçte Ahlat ve çevresi ile Ağrı Dağı havalisini içine alan yerler Roma kontrolünde kaldı. Batılı araştırmacılara göre bölge, iki taraf arasında sürekli güç mücadelesinin nesnesiydi.⁵⁰ Neredeyse kesintisiz süren savaşlar sırasında Sasaniler, bu sırada zayıflayan Ermeni hanedanlarının iç işlerine sürekli müdahil olmaktaydı. 387 yılında Roma ve Sasaniler arasında yapılan anlaşma sonucunda bölge ikiye bölündü. Ancak yine de 395 yılına kadar devam eden savaşlar sonucunda Ahlat'ın da içinde olduğu bölge Roma sınırlarında kaldı. Öte yandan Ahlat'ta artık siyasi bir hüviyet kazanmış olan

⁴⁶ A. D. H. Bivar, "The Political History of Iran Under The Arsacids", *Cambridge History of Iran*, III/I, Cambridge, 1983, s. 46-47.

⁴⁷ Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul 2009, s. 6-7.

⁴⁸ Bivar, III/I, s. 55-56; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 46.

⁴⁹ Kaçar, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁰ R. N. Frye, "The Political History of Iran Under The Sasanians", *Cambridge History of Iran*, III/I, Cambridge, 1983, s. 138.

Ermeni Bzunik/Bznuneac hanedanının⁵¹ hâkimiyetinde başkent olarak kullanılmaktaydı.⁵²

Esasında Partlardan bu yana büyük devletler bölgede hüküm sürse de yereldeki hanedanların desteğini ve tabiiğini alarak, buradaki yerel hanedanlarda özerk bir yönetim şeklinde varlıklarını sürdürmekteydi. Sasanilerde kalan kısım ise *Persarmenia* ismiyle anıldı ve 428'de Ermeni aristokratların talebi üzerine tahttaki kral indirilerek bölge tamamen merkeze bağlandı.⁵³ Ancak Hristiyan Ermeniler, Zerdüşt inancına sahip Sasanî idarecilerin hoşuna uğradı. Ermenileri Bizans'a sığınma ve Bizans'ın tabiiyetine girmeye mecbur bırakan bu durum bölgenin siyasi coğrafyasının değişmesinde önemli bir etken oldu. Görüldüğü üzere Ahlat'ın siyasal coğrafyası yüzyıllar boyunca sürekli değişime ve tahribata maruz kaldı. Ayrıca Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya arasında hem savunmada hem de saldırıda set vazifesi gören merkezlerden biri oldu.

Bizans imparatorları, Sasanî kralı I. Şapur'un doğudaki saldırılarına karşı koymak için sınırlarına *limes* denilen ve uzun yıllar boyunca iki taraf arasındaki mücadelelerin akışını belirleyecek olan garnizon şehirleri tesis etti.⁵⁴ V. yüzyılda Ermeniyeye'nin bölünmesinin ardından Roma İmparatorluğu'nun tarafında kalan Ahlat da stratejik konumu ve kalesinin hâkim bir noktada olması nedeniyle muhtemel bir garnizon şehriydi. Nitekim modern dönem Türk araştırmacılarından Abdurrahim Şerif'in Ahlat mezar taşları ve tarihî kalıntıları hakkındaki araştırma gezisinde şehrin surlarının Roma döneminde yapıldığına dikkat çekmesi⁵⁵ bu fikri desteklemektedir. Ahlat'ın iki güç arasında el değiştirdiğine dair bir başka veri olarak, Şeref Han Bitlisi'nin, Sasanî hükümdarı I. Hüsrev (531-579) zamanında kardeşi Camasb'ın Ahlat idaresinde olduğunu söylemesi burada zikredilmelidir.⁵⁶ Bölgenin sınırları 591 yılında Bizans İmparatoru Mavrikios (582-602)'un yaptığı anlaşmaya göre daha kalıcı bir netlik kazandı. Buna göre kabaca Van Gölü ve Dvin'e kadar olan yerler Bizans'a kaldı. İmparator Herakleios'un 623-630 yılları arasındaki savaşlarda Sasanîleri Van Gölü Havzası'ndan çıkarmasıyla Bizans üstünlüğü kesinleşti.⁵⁷

VII. yüzyılda Müslümanların hâkimiyetine giren Ahlat, X. yüzyıla gelindiğinde kuzey-güney yolu üzerinde önemli bir ticaret kavşağı haline gelerek

⁵¹ Ermeni Ananias, VII. yüzyılda yazdığı coğrafya kitabında Ermeniyeye bölgesinin yerleşkeleri hakkında verdiği mitolojik bilgilerde Hark'ın Ermenilerin ataları olduğunu ve onun soyundan gelenlerin Van Gölü'nün kuzeybatısına yerleştiklerini, buranın da Ahlat şehrine denk geldiğini belirtir. Ayrıca Bznuneac'Cov isminin Bznunis'in Denizi (günümüzde Van Gölü) anlamına geldiğini söyler. Bkz. Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İng. çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden, 1992, s. 166.

⁵² Layard, *a.g.e.*, s. 32.

⁵³ Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 27.

⁵⁴ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 138-139.

⁵⁵ Abdurrahim Şerif Beygu, *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 80.

⁵⁶ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 403.

⁵⁷ Honigmann, *a.g.e.*, s. 19; Grousset, *a.g.e.*, s. 260-261.

Dvin, Şam ve Kudüs'e giden ticaret ve hac kervanlarının güzergâhı üzerindeki önemli bir noktaya dönüştü. Aynı zamanda doğu-batı ticaret rotasını da birbirine bağlayan şehir, Erdebil'den Tebriz'e ve Hoy üzerinden de Amid'e ulaşımı sağlamaktaydı. Ahlat'ın siyasi ve iktisadi hinterlandı Erzurum'un kuzeyi ile Sivas'a kadar ulaştı.⁵⁸ Müslümanların hâkimiyeti sırasında Ermeniyeye'nin coğrafi genişliğinden dolayı İslâm coğrafyacıları tarafından buranın bazı kısımlara ayrıldığı yukarıda açıklanmıştı. Dolayısıyla şehrin, bu taksimat çerçevesinde Ermeniyeye'nin dördüncü kısmında yer alan ve birbirine yakın küçük şehirlerden biri olduğu belirtilmekteydi. Esasen Müslüman coğrafyacı ve tarihçileri Ahlat'ı Ermeniyeye bölgesindeki en meşhur, kadim, mümbit ve güzel şehir şeklinde tarif ederler,⁵⁹ ayrıca el-Karmanî surlarla çevrilmiş muhkem bir yer olduğunu da ilave ederler.⁶⁰ Bunların yanı sıra XII. yüzyıl ve sonrasındaki Müslüman müelliflerin Ahlat hakkında bilgi verdiklerinde buranın siyasi merkez olmasından dolayı kültürel gelişmişliği üzerinde de durduklarını belirtmek gerekir. Nitekim söz konusu yüzyılda Ahlat'ın siyasi ve ekonomik büyümesinden dolayı ed-Dımaşki, burayı tanıtırken *Bilâd-ı Hılat*⁶¹ (Ahlat ülkesi) ifadesini kullanır ve orası için bir başkent ve *daru'l-mülk* der. Ahlat'a bağlı yerleri ise Bitlis, Erciş, Erzen-i Rum,⁶² orada geniş bir ovaya sahip Muş, Şimşat, Malazgirt, Sürmari, Ani, Vestan (Gevaş) ve Bargiri (Muradiye) şeklinde listeler.⁶³ Bir başka coğrafyacı İbnu'l-Fûrat, Ahlat'ın zenginliğini ve siyasi coğrafyasının büyüklüğünü Mısır ile kıyaslayarak Ahlat'ın yaklaşık 70 (bu yerlerin adını belirtmez) beldesi olduğunu belirtir. Ayrıca Moğollar işgal edip yıkana kadar şehrin mamur olduğunu söyler.⁶⁴ Ahlat'ın, büyüklüğü ve meşhurluğu yönünden Suriye'nin Dımaşk (Şam) şehrine eş değer de tutulduğunu ifade etmek gerekir.⁶⁵ Ahlat'ın, XII. yüzyıldan itibaren siyasi bir merkez olmasının ardından oldukça geniş bir hinterlanda yayılması dolayısıyla (Sasaniler döneminde görülmeye başlanan) buraya hâkim olanlar için "Ermen Şah" veya "Şah-ı Ermen" lakapları kullanılmaktaydı.⁶⁶ Söz konusu lakap İslâm devletleri döneminde yerel Ermeni hanedanları için kullanılmışsa da İslâm kaynakla-

⁵⁸ Eastmond, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁹ İdrisi, *a.g.e.*, II, s. 824; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381-382.

⁶⁰ El-Karmanî, *a.g.e.*, III, s. 301.

⁶¹ Nüveyri de Ahlat için Bilâd-ı Hılat ifadesini kullanır. Bkz. en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab b. Nüveyri, *Nihayet-i Edeb ft Fünûn Adâb*, XXIX, thk. Müfid Kumeyhe, Beyrut, 2004, s. 91.

⁶² Bölge İslâm fetihlerinin olduğu dönemde Araplar tarafından (Kali adında bir kadının şehri olarak) Kali'nin kalesi (Kalikala) şeklinde isimlendirildi. Ancak Yakut iki yeri de birbirinden bağımsız olarak tanıtır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 150, IV, s. 299.

⁶³ Şemseddin Ebü Abdullah Muhammed ed-Dımaşki, *Nuhbatu'd-Dehr ft 'Acaibi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig 1923, s. 189-190.

⁶⁴ Nasireddin Muhammed b. Abdurrahim b. el-Fûrat, *Tarih-i İbnu'l-Fûrat*, V, thk. Hasan Muhammed eş-Şema', Beyrut 1970, s. 60.

⁶⁵ Hemedani, *Kitabül-Buldan*, s. 583.

⁶⁶ Bekri, Ermeniyeye'ye hâkim olan hükümdara Şah-ı Ermen denildiğini ve bu şehirleri de Ahlat ve ona bağlı yerler ile Vestan, Erciş ve arasındaki yerler olarak belirtir. Bkz. Ebü Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekri el-Endülüsî, *Mu'cem Mâ'sta'cem min Esmâ'ül-Bilâd ve'l-Mevazi'*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trz. s. 392.

rında bilhassa XII. yüzyılda Sökmenliler/Ahlatşahlar için kullanıldı. Nitekim bu gelenek daha sonra buraya hâkim olan hanedanları tarif etmek için de sürdürüldü.

Ahlat'ta XI. yüzyılın başlarından itibaren uzun süre hâkimiyet kuran Mervanilerin varlığına sultan Melikşah döneminde son veren Büyük Selçuklular, burayı valiler aracılığıyla idare etmekteydi. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, kendisine olan bağlılığı ve üstün yararlığına karşılık Sökmen el-Kutbi'ye Van Gölü Havzası'nı ikta olarak verdi.⁶⁷ Bununla birlikte Sökmen el-Kutbi'den itibaren Ahlat, beyliğin merkez şehri oldu ve Bitlis, Muş, Malazgirt, Adilcevaz, Bacûneys, Erciş, Bargiri, Vestan (Gevaş) gibi Van Gölü Havzası'nda bulunan kale niteliğindeki yerleşim alanlarının yanı sıra Meyyâfârikin, Siirt, Hani, Sason (Senasine) ve Erzen ele geçirildi.⁶⁸ Azerbaycan hâkimi Mevdûd'un vefatı sonrasında oğlu olmadığından memlûkü onun siyasetine dayanarak Tebriz'e kadar olan yerleri ele geçirdi. Böylelikle Sökmen el-Kutbi'nin hükümdarlığı sırasında beyliği (tarihi boyunca ulaşacağı) en geniş sınırlara ulaşmış oldu.⁶⁹ Nitekim İbn Haldun'un, Sökmen el-Kutbi'den 505/1212 yılında katıldığı son seferinde "Ahlat, Tebriz ve Meyyâfârikin emiri" olarak söz etmesi buna işaret etmektedir.⁷⁰

3. Ahlat'a Bağlı Yerler

Ahlat, Sökmenli beyliğinin başkenti olmasının ardından çevresine doğru geniş bir coğrafyaya yayıldı. Bu bakımdan Orta Çağ Müslüman coğrafya ve kronik yazarlarının işaret ettiği üzere şehrin beldeleri (a'mâlleri) ve karyelerinin tespit edilerek belirtilmesinde fayda bulunmaktadır. Ahlat'a bağlı belde ve karyelerden biri olan Haveran, önemli ilim adamlarına ev sahipliği yapmasıyla meşhurdur.⁷¹ İbn Hallikan, Ahlat'a bağlı olan Malazgirt ve Hartbert'i tanıtırken⁷² Yakut, Hamrebert nahiyesinin yukarıdaki Hartbert'ten farklı bir yer olduğuna dikkat çeker.⁷³ Ahlat'ın yakın nahiyelerden olan Marbâla ise Habîb b. Mesleme Ahlat'a doğru geldiğinde Ahlat patriğinin kendisine emân mektubunu getirip teslim ettiği yeri.⁷⁴

Karğuvan, Ahlat ile Kars arasında kalesi olan bir şehirdi.⁷⁵ Kars'ın Ahlat'a bağlı olduğunu düşünürsek muhtemelen burası da Ahlat'ın beldelerindendi. 517/1124'te Gürcülerin Ani'ye saldırması üzerine şehrin valisinin İbrahim b.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, X, çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 294; İbn Haldun, *a.g.e.*, III, s. 38; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105.

⁶⁸ Yakut, *a.g.e.*, I, 314, 358-359; V. s. 202, 223; İbn Haldun, *a.g.e.*, V, s. 395.

⁶⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 69.

⁷⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, V, s. 49.

⁷¹ Bu karye Ebül-Hasan Muhammed b. Muhammed el-Haverani'ye nisbet edilir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, s. 341-342.

⁷² İbn Hallikan, I, s. 144; Yakut, buranın bir Ermeni yerleşimi olduğunu ve isminin de oradan geldiğini bildirir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, s. 355.

⁷³ Yakut, *Mu'cem*, II, s. 388.

⁷⁴ Yakut, *Mu'cem*, V, s. 97.

⁷⁵ Yakut, *Mu'cem*, IV, s. 295.

Sökmen'den yardım istemesi burasının Ahlat'ın beldelerinden biri olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Sökmen beyliğinin en parlak ikinci devrini yaşatan II. Sökmen (Ermen Şah), 541/1146 yılında Zengî hâkimiyetinde olan Hizan, Maden ve Siirt havalisini sınırlarına dâhil etti.⁷⁷ 549/1154 yılında Gürcülerin saldırısında II. Sökmen'e bağlı olan Aşorni sancağı (Kağızman ve Digor) ile tüm kayalık vadileri zapt edilmesi buraların da Sökmenlilere ait olduğunu gösterir.⁷⁸ 556/1161-1162'de Sökmenli beyliği ile Gürcüler arasında çıkan savaşta Bitlis'in beldelerinden ve Hizan'a yakın olan İsbakerd/İsbarit sahibi emir el-Heldarî el-Kurtukî'nin serbest bırakılması hadisesinden İskaberd karyesinin Ahlat'a bağlı bir yer olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹ 599/1204 yılında Gürcülerin saldırdığı Erzurum sınırındaki Hısnı't-Tin Kalesi'nin Ahlat'a bağlı olduğunu kaynaklar bildirmektedirler.⁸⁰ Yakut'un bahsettiği, Ahlat ile Malazgirt'ten görülen ve oldukça büyük olan Senk-Esfid (سنك اسفيد) Dağı⁸¹ vardır.⁸² Ahlat ile Bilâd-ı Rum (Anadolu) arasında kalan Erzurum sınırındaki bir şehir olan Erzincan da Ahlat'ın beldelerindendi.⁸³ Ahlat ve Malazgirt arasında olan ve Malazgirt Meydan Savaşı'na ev sahipliği yapan Rahva ovası⁸⁴ Ahlat'a bağlı bir yerdi. Söz konusu yer XII. yüzyıla gelindiğinde bir yerleşim yerine dönerken mamur şehir olmuştu.⁸⁵ Dağlar arasında büyük bir yerleşim yeri olan Zevezan, Ahlat'ın Musul'a doğru güney sınırını teşkil ediyordu.⁸⁶

Dolayısıyla şehir ve beldelere sahip olan Ahlat, XII ve XIII. yüzyıllarda İslam kaynaklarında bir ülke olarak tanımlanmaktaydı. Özellikle Sökmenli-Ahlat-şahların başkenti olması ile birlikte (1100-1207) Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamına ve Meyyâfârikîn'e kadar nüfuz alanını genişletmesi şehrin ününü arttırdı. Sökmenli hanedanı ile çağdaş olan Eyyübîler, el-Cezire ve Diyar-ı Bekr'e hâkim olmalarının ardından daha doğruya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Nitekim Eyyübî meliki el-Evhad'ın 604/1207 yılında Sökmenli beyliğinin yıkılması sonrasında Ahlat'ı ele geçirmesi ve saltanat makamını buraya taşıması sonucunda şehrin stratejik önemi arttı. 607/1210 yılında Gürcü saldırısı sonrasında galip gelen Eyyübîler, savaş tazminatı olarak daha önce işgal

⁷⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Gürc. Çev. M. Brosset, Türk. Çev. Hrand Andresyan, notl ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003. s. 325-326; Nevzat Keleş, *Şeddadîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2016, s. 276-280.

⁷⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 589.

⁷⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 343-344.

⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 620.

⁸⁰ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 172; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 81.

⁸¹ Günümüzde Süphan Dağı olarak bilinen dağdır.

⁸² Yakut, *Mu'cem*, III, s. 268.

⁸³ Yakut, *Mu'cem*, I, s. 150.

⁸⁴ Yakut el-Hamevî, *el-Müşterik Vaz'an el-Müşterik Suk'an*, Beyrut 1986, s. 227.

⁸⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 109.

⁸⁶ Yakut, *Mu'cem*, III, s. 158; Zevezan, Şırnak ili ile Kuzey Irak arasındaki dağlık bölgenin adıdır. Bkz. Hüseyin Güneş, "Selahaddin Eyyübî Zamanında Nusaybin", *Mukaddime*, 2018, 9(2), s. 25; Yusuf Baluken, "Mervanîler Döneminde İlimi Faaliyetler", *Uluslararası Sivan Sempozyumu Kitabı*, Diyarbakır, 25-27.04.2008, y.y. trz. s. 304.

edilmiş olan Ahlat'ın 21 kalesinin tekrar kendilerine bırakılmasını Gürcülere kabul ettirdi. Ahlat'ın kuzey sınırındaki bu kalelerin isimleri verilmese de sayı olarak epeyce fazla olmaları önemlidir. Melik el-Evhad bu zaferin ardından (607/1210) vefat etti. Bunun üzerine Ahlat'ın yeni sahibi olan Melik el-Eşref şark ülkesinin hâkimi oldu. "Şah-ı Ermen" unvanını ağabeyi Melik el-Evhad gibi o da aldı.⁸⁷ Melik el-Eşref yerine tayin ettiği Ahlat naibi Hüsameddin Hacı Ali'nin devletin sınırlarını doğuda Azerbaycan ve Hoy'a kadar ulaştırması Ahlat'ı büyük bir siyâsî merkez haline getirdi. Nitekim Dicle Nehri'nin başlangıç noktası olarak Bilâd-ı Hılat'tan (Ahlat beldeleri olan geniş bir bölgenin tanımı) başlatılması Ahlat'ın sahip olduğu sınırların genişliğini gösterir.⁸⁸ Yukarıdaki belde ve karyelerden hareketle Ahlat'ın siyâsî coğrafyasının sınırları, tespit edebildiğimiz kadarıyla en kuzeyde Ani ve Kars; güneyde Meyyâfârikîn ve çevresi, batıda Erzen ve Siirt, doğuda Şamirân (Azerbaycan sınırındaki bir kale),⁸⁹ Surmarî ve Tebrîz (Eyyûbiler döneminde Hoy, Marend ve Nahçıvan dâhil) şeklinde ortaya konulabilir.

Asırlar içerisinde yaşadığı beşerî ve doğal tahribatlara rağmen önemini muhafaza eden Ahlat, Osmanlı devletinin meşhur seyyahı Evliya Çelebi tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "Osman oğlunun (Osmanlı Devleti) elinde beş büyük şehir vardır. Beşincisi olan Ahlat Erzeni bütün Erzenlerden eski ve büyük bir şehirdir".⁹⁰ XX. yüzyılda Ahlat'ı ve çevresini ziyaret eden Avrupalı seyyah Lynch, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ermeniye" maddesini yazan Streccker'ın iddiasın karşın Ahlat, Erciş ve Adilcevağ'ın Van Gölü Havzası'nda erken dönemlerden bu yana önemini koruduğuna ve tarihsel sürecinin kesintiye uğramadan devam ettiğine dikkat çeker.⁹¹ Ahlat kitâbeleri üzerinde çalışma yapan ilk yerli arkeolog Abdürrahim Şerif'e göre; Orta Çağ'daki büyük şehirler olan Bağdat, Şam, Halep, Musul, Kahire ne ise Ahlat da öyleydi. Şerif, Ahlat'ın da müstakil tarihini anlatan şehir tarihi kitabına sahip olduğuna işaret etmektedir.⁹² Nitekim Ahlat'ın "Kubbetü'l-İslâm" namıyla çağdaş kaynaklarda zikredilmesi ve öyle bilinmesi önem arz eder. Son olarak, modern dönem araştırmacılarından Tuncer Baykara da *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* adlı eserinde Vilayet-i Ermen'in Darü'l-mülk'ünün Ahlat olduğunu ifade ettikten sonra buraya bağlı yerleri Erciş, Aladağ, Bargiri (Muradiye), Hoşab, Malazgirt, Van, Vestan ve Valascirt olarak listelemektedir.⁹³

⁸⁷ İbn Vasıl, Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbar Beni Eyyûb*, III, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, 1957, s. 208.

⁸⁸ İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, s. 105; İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 221.

⁸⁹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953 Londra, s. 151; Ahmet Demir, *Ahlat Eyyûbüleri Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2019, s. 131.

⁹⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV/1, Haz. Yücel Dağlı – Ali Kahraman, 2. Baskı, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010, s. 187-90.

⁹¹ Lynch, *a.g.e.*, II, s. 52.

⁹² Şerif, *a.g.e.*, s. 24.

⁹³ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 74.

Sonuç

Şehirler medeniyetlerin en temel özelliklerini gösteren unsurların başında sayılır. Köklü bir geçmişe sahip olan şehirler, tarihsel süreç içerisinde edindikleri tecrübe ile yoğrulurlar. Bu bakımdan şehirlerin coğrafyası ve ikliminin yapısı buradaki yerleşim ve sosyal yapı üzerinde önemli derecede etkili olur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bitlis'e bağlı bir ilçe olan Ahlat, antik dönemlere dayanan köklü bir geçmişe sahiptir. Şehir pek çok kavim ve devlete uzun yıllar ev sahipliği ve kimi zamanlar başkentlik yapmıştır. Her ne kadar antik dönemden Orta Çağ'ın yedinci yüzyılına kadar büyük devletlerin savaş bölgesi olarak kalmışsa da, Müslümanların burayı fethetmesinin ardından siyasi, ticari ve kültürel bir kavşak noktaya dönüşmüştür. Bölgenin sert iklim koşullarına rağmen Van Gölü Havzası'ndaki Ahlat, sahip olduğu verimli su kaynakları ve tarım alanları ile önemli bir hububat merkezi olmuştur. Şehrin tarım zenginliği burada üretilen pek çok ürünün başka yerlere ihraç edilmesini sağlamıştır. Orta Çağ İslâm kaynakları şehri tanıtan bilgiler verdiğinde havasının mutedil ve ticaret için pazarlarının büyük olduğunu sıklıkla anlatmış olmaları önem arz eder.

Ahlat, asıl ehemmiyet kazandığı dönem kuşkusuz XII. yüzyıl başlarında Sökmenli hanedanın başkenti olmasının ardından yaşamıştır. Hanedanın idarecileri şehri adeta Orta Çağ İslâm dünyasının ticari ve kültürel merkezlerinden birine dönüştürmüştür. Bu devrin birçok İslâm kaynağında da takip edilebildiği gibi burayı bir ülke "Bilâd-ı Hılat" olarak tanıtmaları son derece dikkat çekicidir. Ahlat, Eyyübilerin idaresine geçmesinin ardından da siyasi sınırları genişlemiş ve Azerbaycan içlerine kadar ulaşmıştı. Bu çalışmada Orta Çağ İslâm kaynaklarında Ahlat'ın sınırlarında kalan şehir, belde ve karyelerin isimleri tespit edilerek harita üzerinde gösterilmiştir. Bu anlamda yapılan araştırmalarda buna benzer bir çalışmanın olmaması ve eksikliği bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendirmiştir.

Kaynaklar

- ANANİAS SIRAK: *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992.
- ARINÇ, Kenan: "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 109, İstanbul 1997.
- _____, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, 31 Ağustos-2 Eylül 2007, edt. Bilen, Mehmet, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, Bildiriler Kitabı, İstanbul 2008.
- ARSLAN, Celil: "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları*, <https://www.altayli.net/bitlis-ahlattaki-turk-devri-yapilari.html>, Erişim tarihi: 28.09.20.
- BALUKEN, Yusuf: "Mervaniler Döneminde İlmî Faaliyetler", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*, Diyarbakır, 25-27.04.2008, y.y. trz.
- BAYKARA, Tuncer: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 74.
- BEYGU, Abdürrahim Şerif: *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.
- BIVAR, A. D. H.: "The Political History of İnan Under The Arsacids", *Cambridge History of İnan*, III/I, 1983.

- BOSWORTH, C. E.: "Akhlât", *Encyclopedia Iranica*, 1/7, p, 725-727, <http://www.iranicaonline.org/articles/aklat-or-greek-khliat-khlead-armenian-khlat-a-town-and-medieval-islamic-fortress-in-eastern-anatolia-in-the-former-#pt1>, ulaşım tarihi 02.05.2019.
- BROSSET, M: *Gürcistan Tarihi*, Gürc. Çev. M. Brosset, Türk. Çev. Hrand Andresyan, notl ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003.
- DEMİR, Ahmet: *Ahlât Eyyübîleri Tarihi*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2019.
- EASTMOND, Antony: *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, London 2017.
- EBÜ ABDULLAH MUHAMMED B. ABDULLAH B. ABDÜLMÜNİM EL-HİMYERİ: *Er-Ravzu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Kahire, 1980.
- EBÜ UBEYD ABDULLAH B. ABDULAZİZ EL-BEKİRİ EL-ENDÜLÜSİ: *Mu'cem Mâ'sta'cem min Esmâu'l-Bilâd ve'l-Mevazi'*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trz.
- EBÜ'L-ABBAS ŞİHABÜDDİN AHMED B. ALİ EL-KALKAŞENDİ: *Subhu'l-A'sa*, III, Kahire, 1922.
- EBÜ'L-FİDÂ, İMADÜDDİN İSMÂİL B. MUHAMMED B. ÖMER: *Takvimü'l-Büldan*, thk. M. Reinaud, Paris 1850.
- EBÜ'L-KASIM ABDULLAH B. ABDULLAH İBN HURDAZBİH: *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889
- EL-İMAM ŞEHABEDDİN EBİ ER-RUMİ EL-BAĞDADİ YAKUT EL-HAMEVİ: *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Beyrut 1977.
- _____, *el-Müşterik Vaz'an el-Müşterik Suk'an*, Beyrut 1986.
- EL-ÖMERİ: *Mesâliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, II, Beyrut 1976.
- ESKİKURT, Adnan: "Ortaçağ'da Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014.
- ERZEN, Afif: *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- EVLİYA ÇELEBİ: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV/I, Haz. Yücel Dağlı - Ali Kahraman, 2. Baskı, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010.
- FRYE, R. N.: "The Political History of İnan Under The Sasanians", *Cambridge History of İnan*, III/I, 1983.
- GÜNEŞ, Hüseyin: "Selahaddin Eyyübi Zamanında Nusaybin", *Mukaddime*, 2018. 9(2).
- GROUSSET, Rene: *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- GÜL, Muammer, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010.
- HAKİM ABDULRAHMAN ZOBER BABİRY: *Medinetü Halât (Helât) Dirasetu fi Tarihi es-Siyasi ve'l-Kadârî (493-641 / 1100-1243)*, Erbil 2005.
- HAMDULLAH EBÜ BEKR B. MUHAMMED NASİR MÜSTEVİ KAZVİNİ: *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1958.
- HEMEDANİ: *Kitabül-Buldan*, Beyrut 1996.
- HERODOTOS: *Tarih*, 8. Basım, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- HINZ, Walther: *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- HONİGMANN, Ernest: *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İBN HALDUN: *Tarih el-İber*, (I-V), thk. Halil Şahade, Süheyl Zekar, Beyrut, 2000.
- İBN HALDUN: *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, 16. Baskı, Dergah Yayınevi, İstanbul 2018.
- İBN HURDÂZBİH: *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İBN RÜSTEH: *Kitabu'l-Alâku'n-Nefîse*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1982.
- İBN SAİD EL-MAGRİBİ: *Basitu'l-Arz fi't-Tül ve'l-Arz*, thk. Juan Karnit Khinis, Tetouan, 1958.
- _____, *Kitab-ı Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970.

- İBN VASIL, Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Salim: *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbar Beni Eyyûb*, III, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, 1957.
- İBNU'L-ESİR: *el-Kamil fi't-Tarih*, XI, çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İBNÜ'L-VERDİ: *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaib*, Kahire 2007.
- KELEŞ, Nevzat: *Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2016.
- KAÇAR, Turhan: "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul 2009.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1.
- KSENOFON: *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974.
- LAYARD, A. H: *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: With Travels in Armenia, Kurdistan and The Desert: Being The Result of a Second Expedition Undertaken for The Trustees of The Bristih Museum*, London 1853.
- LYNCH, H. F. B., *Travels And Studies*, II, New York, 1901.
- MAKDİSİ, Muhammed b. Ahmed: *Ahsenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leiden 1906, s. 383-384.
- MANGO, Cyril: *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- MİNORSKY, V: *Studies in Caucasian History*, 1953 Londra.
- MUHAMMED B. MUHAMMED B. ABDULLAH B. İDRİS EL-HAMUDİ EL-HÜSEYNİ EŞ-ŞERİF EL-İDRİSİ, II, Kahire 2002.
- NASIR-I HÜSREV: *Sefernâme*, çev. Abdulvehap Tarzi, İstanbul, 1967.
- NASİREDDİN MUHAMMED B. ABDURRAHİM B. EL-FÜRAT: *Tarih-i İbnu'l-Fûrat*, V, thk. Hasan Muhammed eş-Şema', Beyrut 1970.
- PROKOPIUS: *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.
- SAFİYÜDDİN ABDULMÜ'MİN İBN ABDULHAK EL-BAĞDADİ: *Merâsıdu'l-İttıla' alâ Esmâi el-Emkine ve'l-Bika'*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut 1953.
- STRABON: *Coğrafya Anadolu*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987.
- SÜMER, Faruk: *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990.
- ŞEHABEDDİN AHMED B. ABDULVAHHAB B. EN-NÜVEYRİ: *Nihayet-i Edeb fî Fünûn Adâb*, XXIX, thk. Müfid Kumeyhe, Beyrut 2004.
- ŞEMSEDDİN EBÜ ABDULLAH MUHAMMED ED-DİMAŞKİ: *Nuhbatu'd-Dehr fî 'Acaibi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig 1923.
- ŞEREF HAN: *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.
- TEKİN, Rahmi: *Türk Tarihinde Ahlat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2018.
- TURAN, Osman: *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 10. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.
- ZEKERİYA MAHMUD B. AHMED EL-KAZVİNİ: *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960.
- STRECK, Karl Maximilian: "Ermeniye", IV, İA, İstanbul 1988.
- SÜMER, Faruk: "Ahlat", II, *DİA*, İstanbul 1989.

Extended Abstract

The Geographical And Political Borders Of Ahlat In The 12th And 13th Centuries

Throughout history, people have managed to build living places suitable for the harsh conditions of nature with the experiences they have gained. Situations such as a favorable climate and suitable agricultural lands for irrigation make it easier for people to settle here. In this regard, in history, mostly great civilizations have developed in places close to water resources and where there are suitable climatic conditions. This situation has led people to live according to the needs of their geographical location since ancient times. The eastern part of Anatolia is about two thousand meters above sea level and is a wide area covered with mountains. Due to the harsh climatic conditions of the region, agriculture has been carried out in limited areas, while animal husbandry activities have intensified. As the products obtained from animal husbandry are used in all areas of life, these products were also sent to other places for commercial purposes. Located in the Eastern Anatolia Region, the Van Lake Basin is partially separated from other places in the region with its fertile lands and wetlands. It is possible to say that Lake Van, which is a volcanic barrier lake, makes the climate of the places it borders a milder climate compared to other places in the region. One of the settlements bordering this lake is Ahlat, which dates back to ancient times. Although Ahlat has a mountainous and harsh climate due to its geographical location, it has been of strategic importance due to factors such as being at the crossroads of transportation roads since ancient times. It is estimated that the history of the city dates back to approximately five thousand years, according to the archeology and surface researches carried out in Ahlat and its environs. After the Urartians, who are known as the founders of the city, Ahlat has been used as a permanent settlement by many states and tribes. During the Persian-Roman wars, Ahlat and its surroundings, which were a constant battlefield, were badly affected by this. Ahlat, which was the easternmost point in Anatolia, was in the form of a border post during the Roman expeditions into Iran. However, it is known that the city had a limited importance even in ancient times due to its location. Ahlat's geographical location, fertile lands and abundant water resources are among the important reasons for this. The city, which was a constant battleground in the Byzantine and Sassanid struggles in the Middle Ages, became a base for expeditions to Anatolia after the Islamic conquest. After the first Islamic conquests, Ahlat also hosted significant Turkish raids. The fact that the city became rich and prosperous over the years brought it to a central position during the principalities period.

Ahlat, one of the first places that Muslims conquered in Anatolia, also holds a special place in terms of being taken by peace. It is possible to say that Ahlat almost never left the Islamic domination after the Armenians, who were locals of the city, surrendered it peacefully. Turks entered Anatolia from the Eastern Anatolia Region. One of the two routes used by the Turks in the

Anatolian expeditions was the road that included Ahlat from the shore of Lake Van. During the campaigns against Byzantium and the local Armenian dynasty, the Turks were encamped in Ahlat, which had now become a Muslim city. The city was a base for expeditions to the interior of Anatolia and for returning to the Great Seljuk country. Great Seljuk Sultan Alparslan had come to Ahlat before the Battle of Manzikert and gathered his army here. In addition, the necessary logistical needs were met here, and a move towards the battlefield was made. While the Turks continued to come to settle in Anatolia after this great victory, they preferred Ahlat primarily due to its geographical location and also its political structure. Many great atabeyliks were established in Anatolia in the Middle Ages. One of these is the Sökmenli principality, which was founded in Ahlat in 1100 by Sökmen el-Kutbi by ending the branch of the Mervanids here. After Sökmen al-Kutbi made Ahlat the central city, he succeeded in reaching the borders of the principality to a very wide area. It included Meyyâfarkîn in the south, Kars-Ani in the north, Tabriz in the east, Siirt and its surroundings in the west. After him, very talented administrators did not come to the head of the principality. However, his grandson II. During the Sökmen or Ermenşah period, the old borders were partially captured again and Ahlat became a very important center in terms of culture, trade and politics in the Middle Ages. After the weakening of the Sökmenli principality, the eastern branch of the Ayyubids put an end to them. The people of Sökmen, meanwhile, had the status of “a country”, according to the sources of the period, which owned the places in and around Lake Van. After the Ayyubids captured this place, they gave the necessary importance by moving it from Meyyafarkîn, which was the center of domination, to Ahlat. As a matter of fact, the Ayyubid coins cut here are an example of this. In this study, the political borders of Ahlat, especially the situation it reached during these two dynasties were tried to be explained. The names of Ahlat and its affiliated cities, towns and castles in Islamic geography and chronicles were determined and shown on the map. In this sense, it is aimed to contribute to the academy by knowing the political and administrative borders of Ahlat, which was a very important center in the Medieval.